

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ИДИОСТИЛИНИН СТИЛДИК ДОМИНАНТАЛАРЫ
СТИЛЕВЫЕ ДОМИНАНТЫ ИДИОСТИЛЯ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА
CHINGIZ AITMATOV'S STYLE DOMINANTS OF IDIOSTYLE

Аннотация: Бул макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы идиостилдердеги стилдик доминанталарын аныктоого аракет жасалып жана идиолект, идиостиль, стилдик доминанталары түшүнүгүнө байланышкан суроолор камтылды.

Негизги сөздөр: сүрөттөлүш; көркөм; идиостиль; идиолект; динамика; уникалдуу; доминанта.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы, связанные с понятиями стиль, идиостиль, идиолект, стилевая доминанта и предпринята попытка определить стилевые доминанты идиостиля в произведении Ч. Айтматова.

Ключевые слова: образ; художественный; идиостиль; идиолект; уникальный; доминанта.

Annotation: In this article considered the questions, linked with the notion of the style, idiostyle and idiolect, Ch. Aitmatov's style dominant and attempted to determine the style dominants of idiostyle.

Keywords: image; artistic; idiostyle; idiolect; unique; dominant.

Доорубуздун залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун ар бир чыгармасы окурмандар чөйрөсүн кайдыгер калтырбай, дайыма жандуу кызыгууларды жаратып келгендиги күмөнсүз. Чыңгыз Айтматовдун калеминен чыккан кандай гана аңгеме, повесть, роман болбосун, дароо чагылгандай тарап адабият күйөрмандарынын арасында ар кандай пикирлердин жаралышына түрткү болуп, Кыргызстандын улуттук адабияты гана эмес, КМШ өлкөлөрүндөгү, жалпы эле дүйнөдөгү адабияттын өнүгүшүнө да олуттуу салым кошуп келгени талашсыз. Анткени, анын ар бир чыгармасы коомдун маанилүү маселелерин камтып, бүгүнкү улам татаалдашып бара жаткан абалындагы жагдайлар жөнүндө ойлондура турган ойлорду ортого салып, аларды кайталангыс образдар менен бере алган, көркөм сөздүн күчү менен окуучуларды ишендире билген.

Дүйнөгө таанымал прозачынын чыгармачылыгындагы адабий фактылар кайсы жагынан каралып, кайсы тарабынан кантип бааланышы керек? Анын ар бир чыгармасы көп жактуу түшүндүрүүнү талап кылып, ар башкача талдоого мүмкүнчүлүк берет. Ошондой болсо да биз бул жерде залкар жазуучунун чыгармачылык дүйнөсүн талбай изилдеп келе жаткан академик А. Акматалиевдин пикирине кошулабыз: «Көркөм чыгарманын жаралышынын бир топ табышмактуу сыры бар. Жазуучунун чыгармачылык өнөрканасына терең үңүлүп, чыгарманын жаралышына чейинки «чийки» материалдар менен таанышып, ал чийки материалдарды чыгармачылыктын элегинен кандайча эленип өткөндүгүнө, кандайча түр-түспөлгө ээ болгондугуна, алар аркылуу жазуучунун художник-инсан катары көз караштарынын кайсынысы кандай деңгээлде идеялык-эстетикалык интерпретацияга айлангандыгына байкоо жүргүзүү, чечмелеп берүү тажрыйбасы кыргыз адабият таануусунда жакшы колго алына электиги чын. Жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгүн тааныш үчүн анын ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн, мүнөзүн, дүйнө таанымын, коомдук таасирлер жана ага карата көз карашын, мамилесин аңдап таануу зарылдыгы туулат. Эгерде ушундай ички жана

сырткы чыгармачылык өбөлгөлөрдү, процесстерди эске алуу менен көркөм чыгармалар анализге алынса, калемгерлердин көркөм дүйнөсү ого бетер ар тараптуу ачылып, эмне үчүн ушундай сюжет, тема образ тандап алынганы, анын чыгармачылык эволюциясы даана тартыла түшөт беле деп ойлоймун».

Мына ушул жерде биз бир маселени кошо кеткибиз келет. Ч.Айтматовдун чыгармачылык өзгөчөлүгү анын чыгармаларында сюжет, тема, каарман маселеси кандайча тандалып алынып, кандай көркөм принциптер, ыкмалар менен чечилгенин талдап көрүү менен гана чектелбейт. Жазуучунун башкалардан айырмачылыгын белгилөөдө көркөм стиль, жеке стиль же идиостиль маселелерин да ар тараптуу иликтөө, ал боюнча пикирлерди ортого салуу айтматовтаануу илиминин күн тартибинде турган маселелерден деп ойлойбуз. Арийне, бул маселелер адабияттаануучулук өңүт менен катар лингвистикалык, лингвостилистикалык өңүттө чечилчү маселелер экени талашсыз[1].

Биз бул макалабызда жазуучунун жеке стили, көркөм-адабий стиль маселелерине азын-оолак кайрылууну туура көрдүк. Азыркы мезгилде көркөм-адабий стиль түшүнүгү үчүн төмөнкү жагдайлар маанилүү: биринчиден, стиль терең оригиналдуулуктун туюндурулушу болуп саналат, экинчиден, ал эстетикалык сонундук катары каралат, үчүнчүдөн, ал мазмундук форма болуу менен, чыгарманын бүткүл көркөм формасынын касиети болуп эсептелет. Стиль дегенде көркөм чыгарманын (тексттин) кептик тарабын гана түшүнүү туура эмес. Көркөм форма айрым-айрым ыкмалардын жыйындысы эмес, аны мазмундук жактан шартталган бүтүндүк катары кароо керек. Анын туюндурулушу болуп стиль категориясы эсептелет. Форманын бардык элементтери стилди уюштуруу менен, уюштуруучу принципке ылайык бирдиктүү көркөм мыйзам ченемдүүлүккө баш иет. Форманын ар бир элементинин мүнөзү жана функциясын аныктоо менен, форманын структурасын тепчип өткөндөй болот.

Сөз болуп жаткан жазуучунун тилдик инсанын изилдөө үчүн адегенде идиолект жана идиостиль түшүнүктөрүн аныктап алуу жөндүү деп ойлойбуз.

«Очерки истории языка русской поэзии XX века» аттуу эмгекте белгиленгендей, «автордук тилдик системанын бардык индивиддик компоненттерин идиолекттин компоненттери дейбиз, ал эми алардын ичинен коннотативдик функцияны туруктуу түрдө ишке ашыргандары идиостилди түзүшөт» [3, 57]. Башкача айтканда, идиостиль/идиолект түшүнүктөрү денотативдик/коннотативдик аспект оппозициясынын көз карашынан каралат. Демек, идиолект – калемгердин тилине карата колдонулган эң кеңири жана жалпы категория, же изилдөөчү Н. Старцева белгилегендей, «ал автордун тилинин көлөмү менен мазмунун бүтүндөй аныктайт».

«Языкознание. Большой энциклопедический словарь» аттуу эмгекте идиолектке төмөнкүдөй аныктама берилет: «Тилди алып жүрүүчүнүн кебине мүнөздүү болгон формалдык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы» [5,171]. Жекече кептин айырмалуу өзгөчөлүктөрүн идиолект катары түшүнүү туура эмес, аны, баарыдан мурда, индивидуумдун кептик каражаттарынын бүтүндөй топтому катары кароо керек. Идиолектини сыпаттоо процедурасы түз сызыктуу болбойт, анткени моделдештирилген орточо нормадан четтегендин бардыгын сыпаттоо мүмкүн эмес.

Идиолект «идиостилди калыптандыруу фазасы» катары каралат. Ага салыштырмалуу идиостиль элементтердин көбүрөөк системдүүлүгүнө, иерархиялык уюшкандыгына, чектелген иреттүүлүгүнө ээ. Идиостилдин конституенттери коннотативдик функцияны жүзөгө ашырат.

Эгер эстетикалык ченемдердин татаал структурасы тууралуу постулатты эске алсак, идиолекттер биринчи жана экинчи катардагы: а) шартсыз, б) маданий апробацияланган, в) туруктуу ченемдердин кошулуусунун базасында калыптанат; ал эми идиостиль экинчи жана үчүнчү катардагы (өздүк көркөм вариант катары каралган) ченемдердин чөйрөсүндө калыптанат.

Биздин оюбузча, идиостиль түшүнүгүн пайдалануу алгылыктуу болот. Анткени, ал белгилүү бир жазуучунун идиолектисинин мүнөздүү колдонууларынын спецификалык

чөйрөсүн камтыйт. Биз идиостиль катары жазуучунун көркөм системасынын бардык өзгөчөлүктөрүн, спецификалык белгилерин карайбыз.

Кептин жекече стили биринчи планга инсандын интеллектисин алып чыгары белгилүү. Бирок адамдын интеллектуалдык касиеттери тилди колдонуунун бардык эле деңгээлдеринде ачык байкала бербейт, алсак, күндөлүк тилди билүү деңгээлин чагылдырган структуралык-тилдик деңгээлде аны баамдоо татаал. Интеллектуалдык касиеттер тилдик инсандын уюшулушунун татаал деңгээлдеринде – лингвокогнитивдик жана мотивациялык деңгээлдерде ачык байкаларын изилдөөчү Ю.Н.Караулов көрсөткөн [2, 183]. Татаал деңгээлдер менен болгон карым-катыш «идиолект» жана «идиостиль» түшүнүктөрүн ажырымдоого мүмкүндүк берет.

Ю.Н.Карауловдун эмгектеринде тилдик инсан адамдын кептик чыгармаларды же тексттерди жаратуу жана кабыл алуусун шарттаган жөндөмдөрү менен мүнөздөмөлөрүнүн топтому катары каралган. Тексттер а) структуралык-тилдик татаалдыгынын деңгээли, б) чындыкты чагылдыруусунун тереңдиги жана тактыгы, в) белгилүү бир максатка багытталгандыгы менен айырмаланат. Бул аныктама аркылуу Караулов адамдын жөндөмүн ал жараткан тексттердин өзгөчөлүктөрү менен бириктирип карайт [2, 22]. Изилдөөчү тилдик инсандын структурасын үч деңгээлдүү түзүлүш катары берген: 1) вербалдык-семантикалык, мында табигый тилди тиешелүү деңгээлде билүү каралат, изилдөө үчүн белгилүү бир маанилерди туюндуруучу формалдык каражаттарды салттуу сыпаттоо алынат; 2) когнитивдик, бирдиктери болуп ар бир тилдик жекечеликте иретке салынган, системалаштырылган «дүйнөнүн картинасын» түзгөн түшүнүктөр, идеялар, концепттер эсептелет. Тилдик инсандын түзүлүшүнүн когнитивдик деңгээли инсандын интеллектуалдык чөйрөсүн камтыйт да, тил, сүйлөө жана түшүнүү процесстери аркылуу билимдерге, аң-сезимге, адамды таанып-билүүгө өтүүгө шарт түзөт; 3) прагматикалык деңгээл, өзүнө максаттарды, жүйөлөрдү, кызыкчылыктарды жана багыттарды камтыйт. Аталган деңгээлдер тилдик инсанды изилдөөгө алууда анын кептик ишмердүүлүгүнө баа берүүдөн кептик ишмердүүлүгүн андап-түшүнүүгө өтүүнү камсыздайт. Бул үч деңгээл лексикон, тезаурус жана прагматикон менен карым-катышка ээ. Тилдик инсан өз уюшулушунун ар бир деңгээлинде убактылуу, убакытка көз каранды болбогон, өзгөрмөлүү, өнүгүп туруучу түзүлүштөргө ээ болот. Стил көркөм форманын элементи эмес, касиети болуп саналгандыктан, ал локалдуу мүнөзгө ээ эмес (мисалы, сюжеттин элементтери же көркөм деталдар сыяктуу), форманын бүткүл структурасы боюнча таркалат. Ошондуктан стилдин уюштуруучу принциби тексттин каалагандай үзүндүсүнөн эле байкалат, тексттик ар бир «чекит» бүтүндөй тексттин изин алып жүрөт. Буга байланыштуу, стилди айрым-айрым үзүндүлөрдөн деле андап-таанууга болот[3].

Стилдин бүтүндүгү бир кыйла ачык-айкын стилдик доминанталардан көрүнөт. Стилдин доминанталар дегенибиз – стилдин көркөм өзгөчөлүгүн туюндурган сапаттык мүнөздөмөлөрү.

Чыгарманын көркөм дүйнөсү ар түрдүүчө курулушу мүмкүн. Баарыдан мурда, бул динамиканы жана статиканы, сырткыны жана ичкини сүрөттөө менен байланыштуу. Эгер жазуучу болмуштун статикалык моменттерине көбүрөөк көңүл бурса, мындай стилди сыпаттоочулук деп айтууга болот. Сырткы (аны менен катар ички) динамиканы сүрөттөөгө басым кылуу сюжеттүүлүк деп аталат. Адатта, сюжеттүүлүк өзгөрүштөрдүн көптүгү, иш-аракеттердин чыңалгандыгы, каармандардын мүнөзү менен автордук позиция сюжет аркылуу көрсөтүлгөнү менен мүнөздөлөт. Ар бир конкреттүү чыгармада сюжеттүүлүк, сыпаттоочулук же психологизм анын маанилүү стилдик белгисин түзөт.

Ч.Айтматовдун чыгармаларын жогоруда аталган негиздер боюнча карап көрөлү. Мында көпчүлүк жазуучунун чыгармаларына мүнөздүү болгон белгилердин негизинде бүтүм чыгарууга аракеттенебиз. Биринчи кезекте, жазуучунун бардык чыгармаларынын сюжеттери динамикалуулук менен статикалуулуктун бирдей катышына ээ экенин, ички менен сырткыны сүрөттөө да бирдей даражада берилгенин айта кетүү керек. Демек, сюжеттүүлүк менен сыпаттоочулук бирдей үлүштө.

Ч.Айтматовдун идиостилинин мүнөздүү белгиси катары эмоционалдык же окуялык жагдайлардын кескин эместиги, мындай жагдайларды каармандык же автордук терең ички талдоого алуу жана логикалык түшүндүрүп сүрөттөп берүү эсептелет. Бул жазуучунун психологизминин негизги белгисин түзөт. Калемгердин чыгармаларына баам салсак, чубалжыган узун диалог-диспуттар жок («Саманчынын жолун» эсепке албаганда), каармандардын монологдору да көбүн эсе ички кеп түрүндө берилген.

Көркөм шарттуулуктун тибине токтолсок, Ч.Айтматовго чындыкка жакындык (реалдуулук) стилдик доминантасы мүнөздүү. Арийне, фантастика стилдик доминантасы «Кылым карытар бир күн», «Кассандра тамгасы» романдарында колдонулганы менен, жазуучунун стилинин спецификасын түзбөйт.

Стилдин типологиялык мүнөздөмөлөрүнүн башка тарабы тилдик көркөм сүрөттөө каражаттарын, троптор менен фигураларды (салыштырууларды, метафораларды, градацияларды, кайталоолорду ж.б.), ошондой эле пассивдүү лексиканы жана колдонуу чөйрөсү чектелген лексиканы (архаизмдерди, неологизмдерди, стандарттуу эмес лексиканы ж.б.) колдонуунун өлчөмү менен байланышкан. Бул жагдай чыгарманын стилистикасынын олуттуу өзгөчөлүгүн түзүшү да мүмкүн, дээрлик колдонулбашы да мүмкүн. Акыркы жагдай болгон учурда сөздүн түз мааниси олуттуу роль ойнойт, анткени ал чагылдырылып жаткан дүйнөнүн деталдарын так белгилеп берүүгө тийиш. Көркөм кептин мындай касиети номинативдүүлүк деп аталат. Ал эми предметтерди кыйыр же өтмө мааниде белгилөө, сөздүк-кептик образдарды түзүүгө ык коюу риторикалуулук катары мүнөздөлөт.

Ч.Айтматовдун стилин көбүрөөк даражада номинативдүүлүк катары сыпаттоого болот. Албетте, подтекст маселесин эске албаганда, жазуучу чыгармаларында сөздүн түз мааниси аркылуу эле ойду, образды туюндуруп берүүгө аракеттенет. Ошондуктан калемгер сюжеттик картиналарды чагылдырып берүүсүнүн тактыгы менен өзгөчөлөнөт. Мында айта кетүүчү нерсе, автор троптор менен фигуралардан, пассивдүү лексикадан, колдонуу чөйрөсү чектелген лексикадан өзүнүн чыгармаларында кыйгап өткөн эмес, образды, окуяны, айтылуучу ойду тереңирээк ачып берүү, колорит түзүү үчүн колдонгон. Бирок алар массалык мүнөздө эмес.

Чыгарманын кептик мүнөздөмөсү жагынан алганда, монологизмди жана кептин көп түрдүүлүгүн бөлүп көрсөтүүгө болот. Монологизм дегенибиз – бардык каармандарга бирдей кептик манеранын мүнөздүү болушу, адатта, ал баяндоочунун кептик манерасы менен окшош болот. Кептин көп түрдүүлүгүндө реалдуу кептик дүйнө сүрөттөп чагылдыруунун объектисине айланат. Ч.Айтматовдун прозасында баяндоо көп учурда чыгарманын автору менен баяндоочу айырмаланып турушу менен мүнөздөлөт. Ал эми алардын ширелишип кеткен учурларын «Жамийладан», «Саманчынын жолунан», «Делбиримден» көрө алабыз.

Көркөм композициянын мүнөзү да стилдик доминанта болушу мүмкүн. Жалпы алганда, композициянын эки тибин бөлүп көрсөтүүгө болот: жөнөкөй жана татаал. Жөнөкөй композициянын функциясы чыгарманын бөлүктөрү менен элементтерин бир бүтүнгө бириктирүү менен байланышкан, сюжет жагынан алганда бул окуялардын түз хронологиялык удаалаштыгы түрүндө берилет. Жазуучунун, негизинен, аңгемелери жөнөкөй композицияга ээ. Татаал композицияда чыгарманын өзүнүн курулушунда, анын бөлүктөрү менен элементтеринин айкашуу тартибинде өзгөчө көркөм маани чөгөрүлүп, эстетикалык эффект жаралат. Бул боюнча Ч.Айтматовдун повесттери менен романдарын талдап көрсөк, алардын көпчүлүгү татаал композицияга ээ экенин баамдайбыз.

Стилдин дагы бир маанилүү касиетин чыгарманын көлөмү түзөт. Бул жагынан алганда, Ч.Айтматовдун стили кичине көлөмдөн улам чоң көлөмгө өсүү жолун басып өткөнүн белгилөөгө болот. Башкача айтканда, аңгемелик көлөмдөн романдык көлөмгө. Ырас, бул жерде чыгарманын көлөмүн анын жанры менен чектеп коюу туура эмес. Ч.Айтматовдун айрым чыгармалары расмий сыпатталган жанрынан чоң көлөмгө (мазмуну, идеясы, проблематикасы жагынан) ээ экени айтылып келе жатат. Мисалы, «Ак кеме», «Гүлсарат» повесттери романдык көлөмдөгү чыгармалар катары бааланып жүрөт.

Жогоруда айтылгандарды жалпылап алганда, Ч.Айтматовдун идиостилинин стилдик доминанталары катары динамикалуулук менен статикалуулуктун тең салмактуулугун, ички жана сырткынын барабар сүрөттөлүшүн, сюжеттүүлүк менен сыпаттоочулуктун үлүшү бирдейлигин, номинативдүүлүктү, турмуш чындыгына басым коюуну, кептин көп түрдүүлүгүн жана композициянын татаалдыгын эсептөөгө болот деп ойлойбуз. Албетте, стиль, жеке стиль маселелери, айрыкча, Ч.Айтматов сыяктуу уникалдуу жазуучунун идиостилине тиешелүү маселелердин чеги кеңири. Биз азын-оолак гана кеп кылып өткөн жагдайлар бул багыттагы келечектеги изилдөөлөрдө ар тараптуу жана терең каралат деген ишенимдебиз.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. Бишкек, 2008.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., 2002.
3. Очерки истории языка русской поэзии XX века. М., 1991.
4. Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. М., 1970.
5. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. М., 1998.

***Рецензент:** филол.ил.канд, проф. м.а. Адыкалыкова А.А.*